

Щирба М. Ю., кафедра теорії та історії
держави і права Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки

Напрямок дії нормативно-правових актів: деякі теоретико-прикладні аспекти

У статті здійснюється аналіз такої властивості нормативно-правового акту, як напрям його дії, встановлюється його юридична природа, висвітлюються такі його види, як прямий, зворотний, переживаючий, виявляються проблемні ситуації застосування напрямку дії у правотворчій практиці, обґрунтовуються способи правильного встановлення напрямку дії нормативно-правових актів.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, дія в часі нормативно-правового акту, напрям дії нормативно-правового акту.

В статті здійснюється аналіз такого свойства нормативного правового акта, как направление его действия, устанавливается его юридическая природа, рассматриваются такие его виды, как прямой, обратный, переживающий, устанавливаются проблемные ситуации применения направления действия в правотворческой практике, обосновываются способы правильного установления направления действия нормативных правовых актов.

Ключевые слова: нормативный правовой акт, действие во времени нормативного правового акта, направление действия нормативного правового акта.

This article deals with the analysis of such property of normative legal act, as the direction its action in time, with set its legal nature, with its types as direct, inverse, experiencing, as well identify problem situations the use of direct action in the law-making practice, grounded ways correct installation direction of action of the normative legal acts.

Keywords: normative legal act, direct action of the normative legal act.

Постановка проблеми. Актуальними питаннями якості вітчизняної нормативно-правової регламентації є параметри дії нормативно-правових актів. Серед них особливе місце займають питання напрямку дії. Це викликано насамперед деформаціями у правотворчій практиці, зокрема в частині неправильного вибору напрямку дії нормативно-правового акту, а також відсутністю належного наукового аналізу цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень. У юридичній літературі деякі аспекти напрямку дії нормативно-правових актів висвітлюються у працях Алексєєва С.С., Бахраха Д.М., Москалюка О.В., Оборотова І.Г., Піголкіна А.С., Пушняка О.В., Тіллі А., Шуліми А.О. та ін. Однак малодослідженими у вітчизняній юридичній науці залишаються питання юридичної природи напрямку дії нормативно-правових та його значимості для юридичної практики.

Мета цієї статті полягає у виявленні юридичної природи напрямку дії нормативно-правових актів і на цій основі у розробці відповідних пропозицій для суб'єктів правотворчості.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній юридичній літературі, як правило, не виявляється юридична природа напрямку дії, проте пропонується поряд із терміном «напрямок дії» використовувати терміни «тип дії», «фактична дія», «спосіб дії».

Так, Бахрах Д.М. зазначає, що при дослідженні дії норми права в часі важливо вирізняти дві обставини: час, протягом якого норма перебуває в силі (строки її

календарної дії); межі її дії в часі, тобто на які факти, відносини вона поширюється. І на підставі останнього критерію автор пропонує виокремлювати типи дії норми в часі [1, с. 42].

Оборотов І.Г. стверджує, що виходячи з розподілу часу на минуле, теперішнє і майбутнє, нормативно-правовий акт (зокрема, закон) може діяти у трьох напрямках, поширюючись на юридичні ситуації минулого, теперішнього і майбутнього – у зв'язку з цим виокремлюють три різних типи дії правових норм у часі [2, с. 122].

Як зазначає Пушняк О.В., фактична дія – це питання про те, на які юридичні явища стосовно їх розташування в часі (фактичні обставини, юридичні факти, їх наслідки, правовідносини, права й обов'язки) поширюється дія норм права [3, с. 101].

Шуліма А.О. також пропонує виокремлювати способи дії правової норми в часі. При цьому стверджує, що поділ за напрямом дії на пряму, зворотну та переживаючу не відповідає змісту поділу, оскільки способи дії норми у переліченій тріаді групуються як за напрямом, так і за тривалістю, при тому їх перелік одночасно включає способи дії чинної (нової) норми – зворотна, пряма, та норми, яка втратила чинність, (старої) – переживаюча [4, с. 71].

Однак не всі автори враховують філологічне значення слів «напря́м» та «дія́». Зважаючи на те, що одним із значень слова «напря́м» є «спрямованість якоїсь дії, явища» [5], а слова «дія́» – «вплив на кого-, що-небудь» [5], під напрямом дії можна розуміти часову спрямованість впливу нормативно-правового акту на суспільні відносини.

Потреба у визначенні та встановленні напряму дії нового нормативно-правового акту постає у зв'язку із існуванням суспільних відносин, що виникли до моменту набрання ним чинності, а також у зв'язку із функціонуванням попереднього нормативно-правового акту. Існування на момент набрання чинності новим нормативно-правовим актом старих суспільних відносин та попереднього нормативно-правового акту викликає ряд проблем, вирішення яких уможливується за допомогою правильного вибору напряму дії нормативно-правового акту.

При тому необхідно зазначити, що параметрами, за якими доцільно визначати та встановлювати напрям дії нормативно-правового акту, є, по-перше, момент набрання чинності нормативно-правовим актом (окремими його приписами); по-друге, час виникнення та припинення існування суспільних відносин (одиничних юридичних фактів); по-третє, дія попереднього чи нового нормативно-правового акту (окремим його приписів). Залежно від комбінації цих параметрів суб'єкти правотворчості можуть обрати такі напрями дії нормативно-правових актів – пряму (негайну, перспективну), зворотну (ретроактивну), переживаючу (ультраактивну). При тому, кожен із різновидів напряму дії нормативно-правового акту (окремим його частин) володіє своїм функціональним призначенням та дозволяє досягати відповідної мети правового регулювання.

Також необхідно звернути увагу на те, що новий нормативно-правовий акт може містити приписи, які володіють як прямою, так і зворотною дією в часі. Водночас переживаючу (ультраактивну) дію може мати лише попередній нормативно-правовий акт (окремим його приписи). Відтак, суб'єкти нормотворчості можуть одночасно надати пряму та зворотну дію лише новому нормативно-правовому акту (окремим його приписам). Переживаючу (ультраактивну) дію суб'єкти правотворчості можуть надати лише попередньому нормативно-правовому акту (окремим його приписам).

Суб'єкти правотворчості для встановлення або зміни правового регулювання суспільних відносин надають новому нормативно-правовому акту прямої дії в часі.

Надання прямої дії в часі нормативно-правовому акту означає, що його нормативно-правові приписи впливатимуть на суспільні відносини, які виникатимуть після набрання ним чинності. Надання прямої дії в часі також означає поширення впливу нового нормативно-правового акту на суспільні відносини, які виникли до моменту набрання ним чинності і продовжують існувати після набрання ним чинності. У юридичній літературі такі варіанти прямої дії в часі пропонують розмежовувати та іменувати «перспективною» та «негайною» дією.

Так, Бахрах Д. М. зазначає, що нова норма права має перспективну дію в часі тоді, коли поширює свою дію на факти, які виникли після набрання нею чинності та породжують нові правовідносини (поширюється лише на майбутні діяння, діяння, які будуть вчинені після набрання нею чинності) [1, с. 47]. Пушняк О. В. під перспективною дією в часі нормативно-правового акту пропонує розуміти поширення приписів нового нормативного акту на будь-які права та обов'язки (факти), які виникнуть після набрання ним чинності [3, с. 120-121].

Водночас під негайною дією в часі Бахрах Д. М. розуміє поширення нової норми права на факти минулого та правовідносини, що виникли раніше і яка змінює права та обов'язки учасників з дати набрання нею чинності [с. 1, с. 46]. Пушняк О. В. негайну дію нормативно-правового акту в часі пропонує визначати як поширення його дії на ті правові наслідки, які хоча й впливають із юридичних фактів, що виникли під час дії старого нормативного акту, проте настають уже після моменту набрання чинності новим актом [3, с. 106].

Водночас Шуліма А. О. звертає увагу на складнощі з розмежуванням негайної та перспективної дії, оскільки постають питання, чи то перспективна дія означає поширення нового акта лише на нові правовідносини, чи вона матиме місце й у випадку, якщо нова норма поширюється й на нові права та обов'язки у межах наявних правовідносин (на відміну від існуючих на момент введення в дію нового акта прав та обов'язків) [6, с. 32].

Таким чином, пряма дія нормативно-правового акту означає спрямованість його впливу на правовідносини, які виникли після моменту набрання ним чинності (перспективна дія), а також на правовідносини, які виникли до та продовжують існувати після моменту набрання ним чинності (негайна дія).

Прикладом надання суб'єктами правотворчості прямої (перспективної, негайної) дії в часі може бути оперативний припис Цивільного Кодексу України. Відповідно до п. 4 його Прикінцевих та перехідних положень, він застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності, а щодо цивільних відносин, які виникли до набрання чинності Цивільним кодексом України, положення цього Кодексу застосовуються до тих прав і обов'язків, що виникли або продовжують існувати після набрання ним чинності [7].

Водночас суб'єкти правотворчості можуть надати попередньому нормативно-правовому акту (окремим його приписам) переживаючої дії в часі. Переживаючий (ультраактивний) напрям дії в часі може проявлятися у двох формах.

По-перше, коли попередній нормативно-правовий акт (окремим його приписи) діють на суспільні відносини, які виникли до набрання чинності новим нормативно-правовим актом та продовжують існувати після набрання ним чинності. Наприклад, переживаюча дія надана окремим приписам Кримінального кодексу України від 26.12.1960 р., які поширили свою дію на суспільні відносини, які виникли до набрання чинності Кри-

мінальним кодексом України від 05.04.2001 № 2341-III. Так, відповідно до п. 16 Розділу II його Прикінцевих та перехідних положень «у разі звільнення від кримінальної відповідальності та покарання осіб, які вчинили злочини до набрання чинності цим Кодексом, внаслідок зміни обстановки і втрати суспільної небезпечності діянням або особою, яка його вчинила, слід керуватися частиною першою або частиною другою ст. 50 Кримінального кодексу України 1960 р» [8].

По-друге, коли попередній нормативно-правовий акт (окремі його приписи) діють на суспільні відносини, які виникли після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, до моменту настання обставин, передбачених новим нормативно-правовим актом. Наприклад, у новому Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у статтях 24-27, 48, 50-55 встановлюється нове правове регулювання відносин щодо надання адвокатом безоплатної правової допомоги [9]. Однак для реалізації цих нормативних положень необхідним стало прийняття спеціального закону. Тому у перехідних положеннях Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» закріплено, що такі приписи набувають чинності з набранням чинності відповідних положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Переживаюча дія у такому випадку проявляється в тому, що на суспільні відносини, пов'язані із наданням безоплатної правової допомоги, які виникатимуть після набрання чинності новим Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI поширюватимуть свою дію попередні правові приписи Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI [10] до моменту введення в дію відповідних нових положень.

Відтак переживаюча дія нормативно-правового акту означає спрямованість впливу попереднього нормативно-правового акту на правовідносини, які виникли до набрання чинності новим нормативно-правовим актом та припиняють своє існування після набрання ним чинності, а також на правовідносини, які виникають після набрання чинності новим нормативно-правовим актом до моменту настання обставин, передбачених новим нормативно-правовим актом.

Надання попередньому нормативно-правовому акту переживаючої дії в часі в обидвох випадках зумовлюється обставинами, які необхідно враховувати суб'єктам правотворчості.

У першому випадку, коли попередній нормативно-правовий акт діє на суспільні відносини, які виникли до моменту набрання чинності новим нормативно-правовим актом і продовжують існувати після цього, встановлення переживаючої дії викликане необхідністю підтримання правової визначеності суб'єктів правовідносин. Як зазначає Шуліма А. О., в умовах високої інтенсивності зміни законодавства переживаюча (ультраактивна) дія є дієвим інструментом збереження стабільності існування людини як суб'єкта правовідносин, а отже гарантією правової та соціальної безпеки [6, с. 32].

У другому випадку, коли попередній нормативно-правовий акт діє на суспільні відносини, що виникли після набрання чинності новим нормативно-правовим актом до передбаченого ним моменту, необхідність переживаючої дії зумовлюється потребою створення передумов для реалізації нового нормативно-правового акту (окремих його приписів) та запобігання виникнення нормативно-правових прогалів.

Адже відомо, що на момент набрання чинності певним нормативно-правовим актом, можуть бути відсутні передумови, зокрема законодавчі, організаційні, технічні, економічні, для реалізації усіх його нормативно-правових приписів. Так, деяким

нормативно-правовим приписам, щодо яких на момент набрання чинності новим нормативно-правовим актом відсутні передумови їх реалізації, суб'єкти правотворчості можуть надати чинності пізніше від набрання чинності новим нормативно-правовим актом. При тому у проміжку часу між втратою чинності попереднім нормативно-правовим актом та набранням чинності нормативно-правовими приписами нового нормативно-правового акту, можуть виникнути прогалини у правовому регулюванні. Відтак для уникнення та запобігання виникнення таких прогалин, що виникатимуть у цьому проміжку часу, суб'єкти правотворчості вимушені продовжити чинність окремих приписів попереднього нормативно-правового акту. Відтак переживаюча дія окремих приписів попереднього нормативно-правового акту на суспільні відносини, які виникатимуть після набрання чинності новим нормативно-правовим актом, дозволяє уникати нормативно-правових прогалин.

Техніко-юридичними особливостями переживаючої дії нормативно-правових приписів є те, що у новому нормативно-правовому акті спеціально зазначаються приписи попереднього нормативно-правового акту, що продовжуватимуть дію після втрати чинності попереднього нормативно-правового акту, а також період часу, протягом якого діятимуть такі нормативно-правові приписи попереднього нормативно-правового акту. Способом встановлення такого періоду дії приписів попереднього нормативно-правового акту може бути датування (зазначення конкретної календарної дати, з настанням якої набиратимуть чинність приписи нового нормативно-правового акту і відповідно втрачатимуть чинність приписи попереднього нормативно-правового акту) або вказівка на конкретні обставини, які неминуче повинні настати (юридичні факти).

У зв'язку з такими теоретичними положеннями викликає заперечення використання суб'єктами правотворчості загальних формул про те, що «до приведення законодавства у відповідність із цим Законом закони та інші нормативно-правові акти, прийняті до набрання чинності цим Законом, застосовуються у частині, що не суперечить цьому Закону».

Суб'єкти правотворчості можуть надавати нормативно-правовим актам (окремим його приписам) і зворотної (ретроактивної) дії в часі. Надання зворотної дії в часі означає, що нормативно-правовий акт (окремі його приписи) поширюють дію на суспільні відносини (одичні факти), що виникли та припинили своє існування до набрання чинності новим нормативно-правовим актом.

Необхідно звернути увагу, що у юридичній науці та законодавчій практиці вироблено та закріплено принцип, відповідно до якого правові норми, які погіршують правове становище суб'єктів правовідносин, не можуть мати зворотної дії в часі. Відповідно суб'єкти правотворчості можуть надавати зворотню дію в часі лише тим нормативно-правовим актам (окремим його приписам), які покращують правове становище суб'єктів правовідносин.

При тому в конституціях різних правових систем передбачаються різні моделі закріплення принципу незворотності дії закону в часі. Так, Москалюк О. В. зазначає, що за першою моделлю в конституціях чітко визначаються сфери відносин, на які поширюється дія вказаного принципу, інша модель полягає у поширенні заборони зворотної дії закону в часі на всі сфери правовідносин. [11, с. 2]

Тим самим зворотна дія в часі нормативно-правового акту означає спрямованість його впливу на правовідносини, які виникли і припинили своє існування до набрання ним чинності.

Необхідно погодитись із Пушняком О. В., що зворотна дія — виняткове явище, яке може мати місце тільки в тому разі, якщо воно встановлене нормотворцем. Зворотна дія може бути надана правовій нормі різними шляхами, зокрема за допомогою колізійної норми з прямою вказівкою про зворотну дію в тому чи іншому нормативному акті [3, с.113].

Висновки. Підсумовуючи, напрям дії є важливою властивістю нормативно-правового акту, оскільки він визначає часову спрямованість його впливу на правовідносини. При тому, правовою аксіомою для суб'єктів правотворчості має бути наступне положення: «нормативно-правовий акт повинен мати пряму дію». Лише у виняткових випадках, коли цього вимагають конкретні соціальні ситуації може бути застосований зворотній чи переживаючий напрям дії. Але суб'єкт правотворчості при встановленні зворотної та переживаючої дії повинен аргументувати потребу у їх використанні. Проте ці питання потребують більш глибокого подальшого наукового аналізу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахрах Д.Н. Конституционные основы действия правовой нормы во времени / Д. Н. Бахрах // Журнал российского права. — 2003. — № 5. — С. 40-53.
2. Оборотов І. Г. Темпоральні грані права: Монографія / І. Г. Оборотов. — Миколаїв: ТОВ «Фірма«Іліон», 2009. — 230 с.
3. Пушняк О. В. Право і час : монографія / О. В. Пушняк. — Х. : ФІНН, 2009. — 176 с.
4. Шуліма А. Способи дії правової норми в часі / А. Шуліма // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради. — 2011. — № 2. — С. 69-76.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з. Дод., допов. на CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до : <http://www.lingvo.ua/uk/>
6. Шуліма А.О. Переживаюча дія нормативно-правового акта (правової норми): проблеми визначення / А.О. Шуліма. — Наукові записки НаУКМА. — Т. 116. Юридичні науки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/law/2011.../08_shulima.pdf
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Голос України від 12.03.2003. — № 45
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Голос України від 19.06.2001. — № 107.
9. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI // Голос України від 14.08.2012. — № № 148-149.
10. Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI // Голос України від 08.07.2011. — № 122.
11. Москалюк О. В. Порівняльний аналіз конституційно-правового регулювання зворотної дії норми права в часі // Часопис академії адвокатури України. — 2011. — № 4 (13). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до : <http://www.aau.edu.ua/e-journal/2011-4/11movpvc.pdf>